O‘ZBEK TILIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING PSIXOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

PSYCHOLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE UZBEK LANGUAGE

Irisova Shahribonu Zayniddinovna. Farg‘ona Davlat Universiteti, magistr (o‘zbek tilshunosligi) E-mail: shahribonuirisova@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi frazeologik birliklarning psixolingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – frazeologizmlarning inson ongida qanday saqlanishi, qayta ishlanishi va nutqiy faoliyatda faollashish mexanizmlarini aniqlashdan iborat. Ishda frazeologik birliklarning mental leksikondagi o‘rni, ularning kompozitsion va nokompozitsion xususiyatlari, assotsiativ-obrazli tabiati hamda emotsional-ekspressiv qatlami ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot davomida tavsifiy, struktur-semantik va qiyosiy-tahliliy metodlardan foydalanildi; til materiali sifatida o‘zbek tilida keng qo‘llaniladigan, shu jumladan badiiy nutqdan olingan frazeologik birliklar tanlab olindi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilidagi frazeologik birliklarning katta qismi ongda yaxlit assotsiativ obraz sifatida saqlanadi va ularni tushunish alohida komponentlar ma’nosini izchil tiklashdan ko‘ra, yaxlit bir butunlikni tanib olishga asoslanadi. Shu bilan birga, ichki shakli saqlanib qolgan frazeologizmlar qisman kompozitsion tarzda, ya’ni tarkibiy qismlar ma’nosiga tayanib ham anglashilishi mumkinligi aniqlandi. Shuningdek, frazeologik birliklarning nutqni tushunish jarayoniga hamda tinglovchi ongida emotsional-baholovchi munosabat shakllantirishga ta’siri muhokama qilinadi. Xulosalar o‘zbek tilini o‘qitish metodikasi va tarjima amaliyotida qo‘llanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: *frazeologik birlik, psixolingvistika, mental leksikon, ichki forma, assotsiativ tafakkur, nutq faoliyati, o‘zbek tili.*

Abstract

This article examines the psycholinguistic characteristics of phraseological units in the Uzbek language, focusing on how such units are stored, processed and activated in speech. Drawing on the structural-semantic tradition established for Uzbek phraseology and on psycholinguistic theories of idiom processing, the study analyses the associative-imagery nature, degree of compositionality and emotional-evaluative component of selected Uzbek phraseological units. The descriptive and structural-semantic methods are applied to literary and colloquial material. The findings suggest that most Uzbek phraseological units are recognised holistically as single associative images, while units with a transparent inner form allow partial compositional processing. Implications for language teaching and translation practice are discussed.

Key words: *phraseological unit, psycholinguistics, mental lexicon, inner form, associative thinking, speech activity, Uzbek language.*

Kirish

Til birliklari orasida frazeologik birliklar xalq tafakkuri, dunyoqarashi va madaniy tajribasini eng ixcham va obrazli shaklda ifodalovchi qatlam hisoblanadi. O‘zbek tilshunosligida frazeologiyaning nazariy asoslari, tasnifi va uslubiy xususiyatlari Sh. Rahmatullayev tomonidan chuqur ishlab chiqilgan bo‘lib [1; 2], keyingi davr tadqiqotchilari ushbu nazariy merosga tayangan holda frazeologik birliklarni qiyosiy-tipologik, lingvokulturologik va kognitiv jihatdan o‘rganishni davom ettirmoqdalar [4; 5; 6]. Biroq frazeologik birliklarning inson ongida qanday saqlanishi, nutqni tushunish va hosil qilish jarayonida qanday faollashishi, ya’ni ularning psixolingvistik tabiati o‘zbek tilshunosligida hali yetarlicha o‘rganilmagan yo‘nalishlardan biri bo‘lib qolmoqda. Jahon psixolingvistikasida frazeologik birliklar (xususan, idiomalar) ning qayta ishlanishi masalasi uzoq yillardan beri muhokama qilinib kelinmoqda. Bu borada uchta asosiy yondashuv shakllangan: nokompozitsion nazariya – frazeologizm mental leksikonda alohida, yaxlit birlik sifatida saqlanadi va bir zumda faollashadi degan qarash; kompozitsion nazariya – frazeologizm ma’nosi tarkibiy qismlar ma’nosidan yig‘iladi degan qarash; hamda

ikkalasini birlashtiruvchi gibrid nazariyalar [8; 9]. Ushbu nazariy farqlanish o‘zbek tili frazeologik boyligini tahlil qilishda ham muhim tayanch nuqta bo‘la oladi, chunki o‘zbek tilidagi frazeologik birliklar ham ichki shaklining saqlanish darajasiga ko‘ra bir-biridan farq qiladi.

Maqolaning maqsadi – o‘zbek tilidagi frazeologik birliklarning psixolingvistik xususiyatlarini, ya’ni ularning mental leksikondagi saqlanish shaklini, assotsiativ-obrazli tabiatini va emotsional-ekspressiv qatlamini aniqlash va tavsiflashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: 1) frazeologik birliklarni o‘rganishning nazariy asoslarini umumlashtirish; 2) o‘zbek tilidagi frazeologik birliklarni kompozitsionlik darajasiga ko‘ra tasniflash; 3) ularning assotsiativ-obrazli va emotsional-baholovchi xususiyatlarini tahlil qilish; 4) olingan natijalarni til o‘qitish va tarjima amaliyoti nuqtai nazaridan baholash.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Frazeologiyaning tilshunoslik fanining mustaqil bo‘limi sifatida shakllanishi Sharl Ballining uslubiyatga oid ishlari bilan bog‘liq bo‘lib, u birinchilardan bo‘lib turg‘un so‘z birikmalarini alohida tadqiq predmeti sifatida ko‘rsatgan edi. Rus tilshunosligida V.V. Vinogradovning struktur-semantik tasnifi (frazeologik butunliklar, chatishmalar va qo‘shilmalar) keyinchalik ko‘pgina tillar, jumladan o‘zbek tili frazeologiyasini tavsiflashda tayanch nazariya vazifasini o‘tadi. Sh. Rahmatullayev o‘zining tadqiqotlarida bu tasnifni o‘zbek tili materiali asosida rivojlantirib, frazeologik birlik atamasi bilan bir qatorda “frazema” terminini ham qo‘lladi hamda ba’zi bir butun leksemalarning ko‘chma ma’noda qotib qolishi natijasida idiomatik so‘zga aylanish hodisasini alohida ko‘rsatib o‘tdi [1; 2].

Psixolingvistik yo‘nalishda idiomalarni qayta ishlash masalasi R.Gibbsning tadqiqotlaridan boshlab faol o‘rganilgan bo‘lib, u idioma qismlarining alohida-alohida faollashishi ehtimolini eksperimental tarzda tekshirgan edi [8]. Keyingi tadqiqotlar frazeologik birliklarning shaffoflik darajasi, kontekstga bog‘liqligi va sintaktik moslashuvchanligi kabi omillarga qarab turlicha qayta ishlanishini ko‘rsatdi, bu esa yagona nazariyadan ko‘ra gibrid modelning haqiqatga yaqinroq

ekanligini tasdiqlaydi [9]. Shuningdek, frazeologik birlikning ma’no strukturasida denotativ, baholovchi, emotsional va madaniy komponentlar mavjudligi alohida ta’kidlanadi, bu komponentlar birlikning idrok etilishi va yodda saqlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi [10]. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: tavsifiy metod – frazeologik birliklarning tashqi tuzilishi va lug‘aviy tarkibini bayon qilishda; struktur-semantik tahlil metodi – birlikning ichki mazmuniy tuzilmasi va ko‘chma ma’no hosil bo‘lish mexanizmini ochishda; qiyosiy-tahliliy metod – turli darajadagi shaffoflikka ega birliklarni bir-biriga solishtirishda. Til materiali sifatida o‘zbek adabiy tili va so‘zlashuv nutqida keng qo‘llaniladigan, izohli va frazeologik lug‘atlarda qayd etilgan birliklar tanlab olindi. Tadqiqot nazariy-tahliliy xususiyatga ega bo‘lib, keyingi bosqichda reaksiya vaqti kabi ko‘rsatkichlarga asoslangan eksperimental tekshiruv bilan boyitilishi mumkin.

Natijalar

O‘zbek tilidagi frazeologik birliklarni ichki shaklining saqlanish darajasiga ko‘ra shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga ichki shakli deyarli yo‘qolgan, tarkibiy qismlari alohida holda o‘z ma’nosini deyarli yo‘qotgan birliklar kiradi (frazeologik chatishmalarga yaqin turlar). Bunday birliklar ongda alohida qismlarga bo‘linmasdan, yaxlit bir “belgi” sifatida saqlanadi va tinglovchi tomonidan tarkibiy tahlilsiz, bevosita tanib olinadi.

Ikkinchi guruhni ichki shakli qisman saqlangan, obrazliligi hali sezilarli darajada anglashiladigan birliklar tashkil etadi. Masalan, “yuragi orziqmoq”, “ko‘ngli to‘lmoq”, “boshi osmonga yetdi” kabi birliklarda tarkibiy qismlarning to‘g‘ri (lug‘aviy) ma’nosi tinglovchi ongida fonda faollashadi va bu frazeologik ma’noning obrazli asosini ta’minlaydi. Bunday birliklarni tushunish jarayoni to‘liq kompozitsion bo‘lmasa-da, qisman komponentlar ma’nosiga tayanadi, ya’ni gibrid mexanizm asosida amalga oshadi. Uchinchi guruhga tarkibiy qismlari o‘z erkin (to‘g‘ri) ma’nosini deyarli to‘liq saqlab qolgan, ammo butun sifatida ko‘chma ma’no ifodalaydigan birikmalar kiradi. Bunday birliklarda obrazlilik yuqori, shuning uchun ular og‘zaki va badiiy nutqda kuchli emotsional-ekspressiv vosita sifatida

qo‘llaniladi. Xususan, badiiy nutqda, jumladan Abdulla Qahhor hikoyalarida uchraydigan obrazli iboralar qahramon ichki holatini, uning kechinmalarini ixcham va ta’sirchan tarzda ifodalash uchun xizmat qiladi – bu holat frazeologik birlikning nafaqat denotativ, balki kuchli emotsional-baholovchi komponentga ega ekanligini ko‘rsatadi [10]. Shuningdek, frazeologik birliklarning milliy-madaniy o‘ziga xosligi ularning boshqa tillarga tarjima qilinishida qiyinchilik tug‘diradi: kompozitsion (shaffof) birliklar tarjimada nisbatan osonroq muqobil topsa, nokompozitsion (chatishmaga yaqin) birliklar ko‘pincha faqat izohli tarjima yoki madaniy muqobil orqaligina berilishi mumkin. Bu kuzatuv qiyosiy tadqiqotlarda ham qayd etilgan [5; 6].

Muhokama

Olingan natijalar jahon psixolingvistikasidagi gibrid nazariyalarni o‘zbek tili materialida ham tasdiqlaydi: frazeologik birliklarning qayta ishlanish mexanizmi ularning shaffoflik darajasiga qarab o‘zgaradi. Nutq faoliyati nazariyasi nuqtai nazaridan qaraganda, yuqori darajada frazeologiyalashgan (idiomatik) birliklar ichki nutqda tayyor blok sifatida saqlanadi va bu ularning nutqda tez va bexato faollashishini ta’minlaydi. Bu qarash nutq faoliyatining bosqichma-bosqich, ammo avtomatlashgan birliklar hisobiga tezlashuvchi jarayon ekanligi haqidagi psixologik-lingvistik tasavvurlarga mos keladi. Amaliy nuqtai nazardan, frazeologik birlikning ichki shakli saqlangan hollarda uni til o‘qitish jarayonida obrazli tasvir orqali tushuntirish o‘quvchining birlikni yodda saqlashini osonlashtiradi, chunki bu holda o‘rganuvchi tarkibiy qismlar ma’nosiga tayanib, mustaqil assotsiatsiya hosil qila oladi. Ichki shakli yo‘qolgan birliklarni esa ko‘proq kontekst va takroriy qo‘llash orqali, yaxlit birlik sifatida o‘zlashtirish maqsadga muvofiqdir. Tarjima amaliyotida ham xuddi shu tamoyil – birlikning kompozitsionlik darajasini hisobga olgan holda strategiya tanlash – samarali natija beradi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari o‘zbek tilidagi frazeologik birliklarning psixolingvistik jihatdan bir jinsli emasligini, balki ichki shaklining saqlanish darajasiga qarab

turlicha qayta ishlanishini ko‘rsatdi. Frazeologik birliklarning katta qismi ongda yaxlit assotsiativ obraz sifatida saqlanadi, biroq ichki shakli shaffof bo‘lgan birliklar qisman kompozitsion tarzda ham anglashiladi. Bundan tashqari, frazeologik birliklarning tarkibida mavjud emotsional-baholovchi komponent ularning nutqda ta’sirchan vosita sifatida qo‘llanishini ta’minlaydi. Olingan xulosalar o‘zbek tilini chet tili sifatida o‘qitish metodikasini takomillashtirishda, shuningdek badiiy tarjima nazariyasi va amaliyotida qo‘llanilishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu nazariy xulosalarni reaksiya vaqtini o‘lchashga asoslangan eksperimental usullar bilan tekshirish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati / References

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari. – Toshkent, 1966. – B. 9-58.

2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. – Toshkent, 1992.

3. Rahmatullayev Sh. Nutqimiz ko‘rki. – Toshkent, 1970. – B. 5-43.

4. Xursanov N.I. O‘zbek muloqot diskursida frazeologik birliklarning o‘rganilishi // NamDU ilmiy axborotnomasi, 2024, 7-son.

5. Narmuratov Z.R. O‘zbek va ingliz tillarida ilm mazmunli frazeologik birliklarning chog‘ishtirma tahlili // NamDU ilmiy axborotnomasi, 2023, 8-son.

6. Uktamova M.X. Lingvokognitivnыy analiz semanticheskix frazeologizmov «xarakter» v angliyskom i uzbekskom yazыkax // Oriental Renaissance jurnali.

7. Vinogradov V.V. frazeologik birliklarning struktur-semantik tasnifi (Xursanov N.I. [4] orqali keltirilgan).

8. Gibbs R.W., Jr. On the Process of Understanding Idioms // Journal of Psycholinguistic Research, 1985, Vol. 14, No. 5, p. 465–472.

9. How are idioms processed?: A debate from a psycholinguistic perspective // Revista Signos, Vol. 45, No. 80.

10. Psycholinguistic Criteria for Understanding Phraseological Units // Mediterranean Journal of Social Sciences.

11. Omazić M. Processing of idioms and idiom modifications: A view from cognitive linguistics. // Phraseology: theory, typology and terminology.

12. Vygotskiy L.S. Мышlenie i rech'. – Moskva, 1934.

13. Leontyev A.A. Osnovы psixolingvistiki. – Moskva, 1997.